

Literatúra a jej filmová podoba v stredoeurópskom kontexte

ŠTEFAN TIMKO

Aktuálne číslo časopisu WORLD LITERATURE STUDIES sa venuje téme filmových, resp. televíznych diel, ktoré vznikli adaptáciou stredoeurópskych literárnych diel. Audiovizuálne produkcie v tomto regióne často čerpajú z národných literatúr, pričom výber látky i forma realizácie sú nezriedka ovplyvňované politickou a spoločenskou klímou. Predkladané číslo má ambíciu priblížiť a skúmať spoločensky relevantné témy aj predlohy v rámci adaptácií prozaických (čiastočne i dramatických) textov v českej, maďarskej, poľskej a slovenskej filmovej a televíznej tvorbe od roku 1945 po súčasnosť.

Tematické číslo je súčasťou výskumného projektu APVV 0012-2017 „Literatúra a jej filmová podoba v stredoeurópskom kontexte“, ktorého hlavným riešiteľom je Tibor Žilka. Tento popredný slovenský semiotik a literárny vedec sa už od polovice 90. rokov v rámci výskumu intertextuality zaoberá aj výskumom vzťahu filmových snímok a ich literárnych predlôh. Žilka sa problematike intertextuality začal venovať na pôde súčasného nitrianskeho Ústavu literárnej a umeleckej komunikácie, kde sa jeho inšpiračnými zdrojmi stali výskum teórií metatextu Antona Popoviča z polovice 70. rokov a teória „intertextovosti“ v diele Julie Kristevy *Le texte du roman* (1970), podľa ktorej je text permutáciou iných (predchádzajúcich) textov. V roku 1998 sa z iniciatívy T. Žilku uskutočnila v Nitre konferencia s medzinárodnou účasťou s názvom Intertextualita v postmodernom umení, kde sa medzitextové nadväzovanie už neskúmalo len v literárnom kontexte, ale aj v súvislosti s divadelným, výtvarným a filmovým umením. Práve vzájomný vzťah literatúry a filmu sa ukázal ako významná téma mnohých Žilkových štúdií i monografií na začiatku 21. storočia. Medzi jeho najzásadnejšie výstupy v tejto oblasti patria publikácie *(Post)moderná literatúra a film* (2006) a *Od intertextuality k intermedialite* (2015). Žilkova teória adaptačných postupov (eliminácia, adícia, kontaminácia) a intertextuality (komplexná, systémová a parciálna nadväznosť) sa často cituje v komparatistických štúdiách venovaných filmovým, resp. televíznym adaptáciám. V roku 2012 stál T. Žilka, ako riaditeľ Ústavu stredoeurópskych jazykov a kultúr Fakulty stredoeurópskych štúdií UKF v Nitre, pri vzniku medzinárodnej konferencie Česká literatúra a film. Zborníky z piatich ročníkov tejto konferencie s príspevkami od literárnych a filmových vedcov a vedkýň zo Slovenska, Čiech, Poľska, Maďarska i Ruska (publikované v rokoch 2014 až 2018, editor Štefan Timko) priniesli nielen podnetnú reflexiu vzájomných vzťahov literárneho a filmového umenia v českom kultúrnom prostredí, ale aj originálny pohľad na tieto diela v širšom (stredo)európskom kontexte.

Tibor Žilka nie je v našom kultúrnom prostredí osamotený odborník venujúci sa koreláciám literatúry a filmu. Umenovedec a estetik Július Pašteka už koncom 60. rokov minulého storočia mapoval a analyzoval teórie filmových adaptácií od popredných filmových teoretikov i praktikov (ako Sigmund Kracauer, André Bazin, Béla Balázs, Sergej Ejzenštein)

v štúdiu „Cesty filmu a románu“ (1969; publikovanej neskôr v monografii *Estetické paralely umenia*, 1976). Medzi prvé pokusy o zmapovanie využitia literárnych zdrojov v slovenskom filme patrila štúdia Jeleny Paštěkovej „Literárne impulzy v slovenskom hranom filme“ (1992), komplexnejšie sa tejto téme autorka venovala v monografii *Rozprávanie o rozprávani* (2009). Niekoľko podnetných príspevkov s analýzami a interpretáciami filmov vytvorených adaptáciou literárnej predlohy sa objavilo aj v zborníku zo Seminára slovenského filmu v Nitre v rokoch 2009 a 2010 nazvanom *Metamorfózy slovenskej filmovej tvorby* (2011). Literárnymi koreňmi filmovej a televíznej kultúry (predovšetkým pre detské publikum) sa vo viacerých prácach zaoberala aj mediálna teoretička Marta Žilková, napríklad v monografii *Intertextuálne a intermediálne interpretácie* (2012).

Intermediálne výskumy sa odohrávajú zvyčajne v kontexte národných literatúr a kinematografií. V širších geografických a kultúrnych súvislostiach sa problematika filmových adaptácií skúma zatiaľ len výnimočne – špecifickému charakteru poľských, českých, maďarských, slovenských i slovinských filmových adaptácií sa venoval v roku 2008 vo svojej stručnej prehľadovej štúdiu maďarský filmológ Imre Szijártó. Aj väčšina príspevkov v tomto čísle WORLD LITERATURE STUDIES sa drží rámca jednej národnej kultúry, no kolekcia publikovaných štúdií zároveň podáva komplexnejší obraz o charaktere filmových adaptácií po druhej svetovej vojne v Česku, Maďarsku, Poľsku a na Slovensku. Zameranie sa na tieto krajiny možno z istého uhla pohľadu vnímať ako dôsledok aktuálnej politickej situácie – od vzniku Vyšehradskej štvorky v roku 1993 sa zintenzívnilo úsilie týchto krajín spolupracovať v mnohých oblastiach v rámci celoeurópskej integrácie, aj v oblasti kultúry, vedy či školstva. Na druhej strane je táto kooperácia podoprená dlhodobými historickými i kultúrnymi väzbami. Predovšetkým v oblasti histórie a charakteru filmového umenia a priemyslu spomínaných štyroch krajín nájdeme mimoriadne veľa paralel a podobností. Ešte v medzivojnovom období boli tieto kinematografie považované skôr za perifériu svetovej kinematografie, po druhej svetovej vojne boli zoštatnené a vzápätí zneužívané na šírenie štátnej propagandy. V 60. rokoch minulého storočia sa vďaka oslabeniu cenzúry a nástupu generácie senzitívnych a progresívnych tvorcov stali kinematografie Československa, Maďarska a Poľska mimoriadne inšpiratívnymi a oceňovanými aj na globálnej úrovni; po páde socializmu v roku 1989 všetky prešli ekonomickou transformáciou i poklesom diváckeho záujmu. V posledných dvoch desaťročiach sledujeme nárast filmovej kooperácie v rámci štyroch krajín strednej Európy. Tituly koprodukčných diel čerpajú zo spoločnej histórie a spoločensky relevantných tém v stredoeurópskom prostredí – *Všetci moji blízki* (r. Matej Mináč, Česko – Slovensko – Poľsko, 1999), *Bathory* (r. Juraj Jakubisko, Slovensko – Česko – Maďarsko – Veľká Británia, 2008), *Jánošík, pravdivá história* (r. Agnieszka Holland a Kasia Adamik, Poľsko – Slovensko – Česko, 2009), ako aj z čitateľsky atraktívnych literárnych predlôh – *Obsluhoval som anglického kráľa* (r. Jiří Menzel, Česko – Slovensko – Nemecko – Maďarsko, 2006), *Jahodové víno* (r. Dariusz Jabłoński, Poľsko – Slovensko, 2008), *Červený kapitán* (r. Michal Kollár, Slovensko – Česko – Poľsko, 2016), *Pomaľované vtáča* (r. Václav Marhoul, Česko – Slovensko – Ukrajina, 2019). Tieto diela nie sú iba dôsledkom spoločných ekonomických záujmov stredoeurópskych tvorcov, reprezentujú tiež istú kultúrnu protívahu anglosaskej filmovej produkcie, ktorá má v súčasnosti na našom mediálnom trhu prevahu, a sú príspevkom k diskurzu o spoločných črtách identity stredoeurópskeho regiónu.

Tematické číslo sa zameriava na dve sociálne relevantné témy dominujúce v adaptačnej tvorbe spomenutých krajín už od polovice 20. storočia: obraz druhej svetovej vojny a holokaustu a obraz totalitného režimu i vzťahu jednotlivca a mocenských štruktúr. Práve tieto frekventované námety v povojnovej stredoeurópskej kinematografii poskytujú tvorcom a tvorkyniam i diváckej verejnosti ideálnu platformu pre diskusiu o historických a kultúrnych paralelách (i odlišnostiach) národov žijúcich na území súčasného Česka, Maďarska,

Slovenska a Poľska. Z metodologického hľadiska v uverejnených štúdiách prevláda semiotický prístup s dôrazom na analýzu podôb a funkcií symbolov, alegórií a všeobecne znakov, a to tak literárnych, ako aj ich filmových a televíznych transpozícií. Štúdie využívajú komparatívny a transmediálny metodologický prístup, analyzujú vzájomné vzťahy medzi jazykom literárnej predlohy a výrazovými prostriedkami jej audiovizuálneho spracovania. Medzi ciele tematického čísla patrí aj reflexia vplyvu geopolitickej situácie v stredoeurópskom regióne na charakter filmových a televíznych adaptácií s dôrazom na výrazné spoločenské zmeny, či už v 60. rokoch, alebo koncom 80. rokov minulého storočia. Jedným z ďalších zámerov prezentovaného výskumu je reflexia konceptu strednej Európy vo filmových a televíznych adaptáciách po roku 1989.

Mapovanie spoločensky relevantných tém vo filmových a televíznych adaptáciách má potenciál prehĺbovať intermediálny výskum na poli filmového a literárneho umenia, súčasne tiež napomáhať lepšiemu uchopeniu stredoeurópskej mentality i jej duchovného odkazu. Publikované texty prinášajú podnety nielen pre bádanie na poli literárnej a filmovej vedy, ale aj iných humanitných a sociálnych vied, napríklad kulturológie, histórie, sociológie, estetiky či areálových štúdií.

LITERATÚRA

- Kristeva, Julia. 1970. *Le Texte du roman: approches sémiologique d'une structure discursive transformationnelle*. The Hague: Mouton.
- Pašteka, Július. (1969) 1976. „Cesty filmu a románu.“ In *Estetické paralely umenia*, 339 – 369. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- Paštéková, Jelena. 1992. „Literárne impulzy v slovenskom hranom filme.“ In *Slovenský hraný film 1946 – 1969*, Václav Macek a kol., 29 – 45. Bratislava: Slovenský filmový ústav – Národné kinematografické centrum.
- Paštéková, Jelena. 2009. *Rozprávanie o rozprávani*. Bratislava: Vysoká škola múzických umení.
- Szűjártó, Imre. 2008. „Literary Adaptations in Post-Communist Eastern and Central European Cinema.“ In *Words and Images on the Screen: Language, Literature, Moving Pictures*, ed. Ágnes Pethő, 16 – 27. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Timko, Štefan, ed. 2014. *Česká literatúra a film*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- Timko, Štefan. 2015. „Kinematografia v strednej Európe.“ In *Stredoeurópsky areál ako kultúrny fenomén*, Miloš Zelenka a kol., 91 – 100. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- Tvrdoň, Tomáš, ed. 2011. *Metamorfózy slovenskej filmovej tvorby*. Nitra: Artéria.
- Žilka, Tibor. 2006. *(Post)moderná literatúra a film*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- Žilka, Tibor. 2015. *Od intertextuality k intermediálite*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- Žilková, Marta. 2012. *Intertextuálne a intermediálne interpretácie*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.